

בַּמִּדְע וּבַסְפָּרוֹת

סְפָרוֹ שֶׁל לִיאֹנָרְד ווֹלִי עַל אֲבָרָהּם וְרֵאשִׁית הָעֵבְרִים*

מאת ד"ר שמואל י. פייגין

האַרכֵיאוֹלוֹג המפורסם סור ליאונארד ווילי משתדל להוכיח

בספרו היפה והנעים אברהם, שאברהם אבינו היה אישיות היסטורית. חייו ופעולתו מתבארים לפי התגליות חדשות שהושגו על ידי חפירות-אור, שערך המחבר במשך שנים עשרה שנה (1922-1934). חיי אברהם ופעולותיו, ספרות העברים וחוקיהם נסודם באור כשדים.

אברהם הוא אבי הגזע העברי ותופס מקום חשוב בהתפתחות החברה המודרנית. שלש הדתות: היהדות, הנצרות והאיסלאם מעריצות אותו. הוא ידוע לנו כאיש חי; הסיפורים עליו נושאים חותם האמת, כי המספר כתב על דברים הידועים לו היטב. אין ממש בגזירת בקרת המקרא שסיפורי האבות אינם היסטוריים מפני שלא ידעו כתוב בזמן האבות. באמת היתה הכתיבה ידועה בזמן ההוא ויש אפשרות של קיום תעודות בנות הזמן. במקדש נין-גאל בסוריה נמצאו טבלות מסחר מהמאה העשרים לפני הספירה. בבבל היו כותבים בכתב יתדות, אברהם שבא מבבל המשיך בודאי לעשות כזאת גם בארץ-ישראל. נסיכי ארץ-ישראל כתבו את מכתביהם לפרעה בכתב היתדות. מצאו טבלות בכתב היתדות בכמה מקומות בארץ-ישראל. במאה הארבע-עשרה לפני הספירה הופיע כתב אוגאריתי בצפון סוריה, שהתפתח מתוך כתב היתדות. בימי יציאת מצרים היו רגילים בכתב והמצאאו אי"ב לשפה העברית. בגבל מצאו ארון אחרים מהמאה הי"ב ועליו כתבת בפניניקית. בלכיש מצאו כתובות מהמאה הי"ג או הי"ד, שכתבן קרוב לכתב שנמצא בחצי האי-סין, שהוא מן 2000 לפני הספירה. בתקופה המאוחרת בודאי שידעו לכתב בארץ-ישראל; כדי שומרון וכתובותיהם העבריות מוכיחים על כך. בקצור, דוקמנטים כתובים יכלו להתקיים בכל התקופה הקדומה בארץ-ישראל, כמו שבאמת נתקיימו כאלה בבבל ובמצרים.

בכל זאת אין המחבר סובר שהסיפורים על האבות הם תעודות בנות הזמן של האבות. גם מסכים הוא לבקורת המקרא שהסיפורים בספר בראשית ושמות הנם מאוחרים בהוצאתם האחרונה, הנם מוזמן שאחר חורבן הבית הראשון. אולם ביחד עם המסרות שבעל-פה, ששמשו יסוד לסיפורים, היו גם דוקומנטים

*) Abraham, Recent Discoveries and Hebrew Origins, by Sir Leonard Wooley, New York, Charles Scribner's Sons, 1936, 299 pages. Price \$3.00.

כתובים, שגם הם שמשו יסוד לסיפורים ובעיקר לרשימות. ואם כי לא מצאנו שטר נשואי אברהם ושרה באור, גם לא שטר-מכירה על מערת המכפלה בחברון, גם לא כתב-הזהוי שנתן אברהם לעבדו בלכתו לחרן לשאת אשה לבנו ליצחק, אין העדרם של אלו מכחיש את מציאות אברהם. יתר על כן: מציאותם אינה נדרשת כלל לאשר את קיום אברהם בהיסטוריה. המקרא הוא היסטוריה נאמנה, אם כי נכתב זמן רב אחרי המאורעות. מכיון שהספורים במקורות היהואי והאלוהי שוים בתכנם, הוה אומר ששמרו על מסורת שנתגבשה לפני זמן רב, ועורך לא היה מעז לנגוע אפילו בצורתם. הספורים אינם אמנם היסטוריה, אבל מציאותם אינה מכחישה את אישיות אברהם, כשם שהספורים הערביים על אלכסנדר בעל-קרנים אינם מכחישים את מציאות אלכסנדר הגדול.

המחבר קובע את זמנו של אברהם לאלפים לפני הספירה בקרוב. אברהם נקרא עברי (בראשית י"ד: י"ג), אבל הכינוי עברי קדם לאברם, יסודו בשם עבר שהוא הדור הששי לפני אברהם. העברים היו משפחה ענפה, קרובים לארמים או לאמורים שבסוריה הצפונית. גם לבן, גם יעקב נקראו ארמים (בראשית כ"ה: כ; דברים כ"ו: ה). במאה העשרים ושלוש לפני הספירה מצאו שמות של מגדלי צאן בעיר דרהם, דרומית-מזרחית לבבל, הם סובארים או ארמים. בימי רום-סין מהמאה העשרים לפני הספירה מופיעים חבירי ("עבריים") בדרום מסופוטמיה. הם ארמים נודדים שבאו ונתקבלו לצבא ונקראו "שודדים". ההשפעה של הבבלים על העברים נמשכת מהזמן שישבו תרח ואברהם בבבל. אבל היתה גם השפעת העברים על השומרים בבבל. בעיר אור מצאו יסוד של מזבח הבנוי מאבנים בלתי-גזוחות כדרישת התורה העברית (שמות כ: כ"ב). המזבח הוא מזמן בית אור השלישי (2300 לפני הספירה), מזמן הופעת האמורים בבבל.

אחרי רום-סין אין מוצאים יותר חבירי ("עבריים") בבבל. אבל הם מופיעים בנוי מהמאה ה"ט" לפני הספירה, ובארץ-ישראל במאה הי"ג. תנודת העברים מדרום לצפון, הידועה מכתבי היתדות, מקבילה אפוא לתנודת תרח ואברם מאור שבדרום לחרן שבצפון. אך אין המחבר רואה באברם רק סמל של תנודת העברים. הוא היה אישיות נבדלת, ארמי או אמורי. שממנו בא העם העברי. הוא באמת חי במאה העשרים, בראשונה באור, אחר-כך נדד לצפון סוריה ומשם הגיע לארץ-ישראל. הספורים על אברהם שמרו על הגוון המקומי והזמני. אנו למדים שהספורים קדמו לשעבוד מצרים. יותר מזה, אין הספורים לפי רוח הזמן המאוחר; רק בהיותם מסורה קדומה נשמרו ונתקיימו. המחבר מחליט שהמסורת העברית על אברהם ראויה לאמון.

אמנם יש מסורת שאברהם ישב לא באור שבדרום כי אם באורפא שבצפון. המחבר מבטל את המסורת הזאת. הסופר אבפולמוס, ששאב מברוסוס, סיפר שאברהם נולד בעיר קמרינה, "עיר הירח", היא אור שאלוהיה הוא אל הירח; אורפא קרובה לחרן ואין מקום לסיפור על יציאת תרח מאור; אורפא לא נקראה מעולם אור;

אורטא אינה עיר של כשדים ; אורטא אינה בבבל ואבסולמוס מסמן מולדת אברהם כעיר בבבל. אמנם השם אור-כשדים אינו הולם גם לאור העתיקה, כי הכשדים הופיעו רק 1100 לפני הספירה בקירוב, אבל התואר הזה מוכיח שהעיר היתה בדרום. המחבר מספר על זהו אור, על שממתה לרגלי התרחקות נהר פרת ממנה בשנת 300 לפני הספירה, על החפירות שנערכו בעיר אור ותגליותיהן ; היסטוריה של ארבעת אלפים שנה נתגלתה על ידן. המחבר מצטמצם בתאור אור של זמן אברהם. הוא מתאר את העיר, מצבה הגיאוגרפית והאגריקולטורי, את בניניה, את חיי-תושביה, המסחריים והדתיים. הוא מביא את מערכת ההשקאה, התעלות והפלגים, הסכרים, את ערך ההשקאה לארץ החוקים השומרים על סדורה. הוא מספר גם על חלוקת האדמה בידי התושבים ; על העיר ופרבריה, התפשטותה ותעלותיה ; היס-טוריה ודרכי חייה. הוא מפרט בתאור מקדש נ א נ א אל הירח, שמסירוח מטבחיו עולה לקורא הריח בלתי ניתוח של הקרבנות. מזכיר גם את המקדשים הקטנים לאלים הבלתי חשובים, כמו אלת הדרכים. מסיים הוא בתאור המלחמות שבין חמורבי וריס-סין שהפריעו בחדאי את התבונות שבין ארצות המלכים האלה והזיקו למסחר השיירות. המחבר משער שתרצח היה מוביל סחורה על הגמלים. מכוח שהמלחמה הפריעה את המסחר עזב את אור הלך לחרן. הוא ראייה, אברהם היה בעל גמלים, אבל אין הגמלים נזכרים בכתיבי בבבל.

אברהם שמר על השפעת אור גם בהיותו לבדוי בארץ-ישראל. שרה נתנה לו לפילגש את הגר המצרית מפני שהיתה בת תרבות. אברהם השיא אשה ליצחק, כן גם יצחק ליעקב בנו לא מבנות הארץ הבדויות, כי אם דוקא מבנות כרך, כי כבן כרך הוא בן לבדוים. לא טעם דתי ולא טעם לאומי השפיעו על האבות בנשואים אלה כי אם הבח של בן הכרך לבדוי. יחס אברהם להגר ולישמעאל בנו מתבאר על ידי חוקי בבבל. הרשות ביד הגבירה לגרש את האמה המתחרה עמה כל זמן שלא ילדה, אבל אין לה רשות לגרשה אחרי שילדה. גם האב חייב לדאג לבן המגורשת. לכן אברהם הרשה לשרה לגרש את האמה לפני הלידה, אבל אחרי הלידה סרב, רק בגזרת אלוהים עשה זאת. עקדת יצחק מתבארת בזה שאברהם חשש שמא אינו יוצא ידי חובתו לאלהיו חפץ לחקות את דרך תושבי הארץ ולהקריב את בנו. אבל נצח מנהג אור המתנגד לקרבנות אדם והממיר כבש תחת אדם ; הוא הקריב איל במקום בנו. ואמנם באמנות הבבלית יש ציור של תיש קשור בשלשלאות כסף לשיח טורח. סולם יעקב שעליו מלאכים עולים ויורדים יסודו ב-שמים שבראש הזיכורת הבבלי ומדרגותיה. בעיר נחזי מצאו שטר-אמץ ובו נאמר שהבן הנאמץ יפרנס את אבין הנאמץ כל ימי חייו ויקברנו אחר מותו. אם למאמץ יהיה בן הוא יחלק עם הנאמץ, אבל אלי האב יקח הבן. רק אם אין בן למת אז הנאמץ יקח את האלים. מזה הסיק סמיוני טמית שרחל נגבה את התרפים כדי לעשות את יעקב ליורש חוקי. לבן התאמץ להצילם כדי להפריע מעשה זה, 23, (Revue d'Assyriologie vol. 1926, p. 127). המחבר מקבל את הסברא הזאת, רק הוסיף את בני לבן בין הרודפים להציל את הירושה.

בלי ספק שצדק המחבר שהספורים על האבות משקפים את חיי האבות ולא את חיי הזמן המאוחר.

אברהם הביא אתו מאור גם ירושה רוחנית. ספורים על בריאת העולם והמבול והחוקים. הספור על בריאת העולם הוא שומרי בעיקרו: תהום היא תיאמת אלת הכאוס; רק במסופטמיה אפשר לאמר „יקו המים ותראה היבשה“; רק בן בבל יכול לקבוע את הדשא לפני המאורות. כי ארץ חרבה אינה חשובה בעיניו. אולם ספור בריאת העולם נשתנה בהרבה בעברית. בספור על המבול נשתמר יותר התכן הבבלי. הספור הבבלי הוא מימי הולדת אברהם. יסודו אסון היסטורי. החסירות מאשרות את המבול המקומי. הצבע המקומי נכר בספור העברי: עצי גופר וכו' כגל מים הטביעו את כל הארץ. אבל בספור העברי אין זכר לפולתיאיזם הבבלי ויש הבדל ברוח הספורים. אולם אין ספק שהעברים שאלו את הספור מהבבלים.

מתי הובאו הספורים הבבלים אל הספרות העברית? אפשר שאברהם הביאם אתו מאור. אבל גם אפשר שקבלו אותם העברים בזמן העתיק בארץ-ישראל. בימי האבות היו הערים בסוריה חדרות תרבות בבליה. גם בימי מלכי ישראל ויהודה היו קימים קשרים עם אשור ובבל. גם בימי הגלות הושפעו היהודים על ידי הדעות הדתיות והחברתיות של הבבלים. המחבר אינו נוטה לדעה שהוכנסו הספורים למקרא בזמן הגלות, כי אז היו הספורים העתק מדויק מן הספורים הבבלים. גם בלתי יאומן שמחברי המקורות היהואי והאלוהי הקדומים היו מקבלים את הספורים הזרים לאמונתם מגויים שנלחמו כנגדם. לכן הוא מחליט שהספורים הובאו על ידי אברהם מאור. אבל בחרן קבלו צבע מקומי: השם של גבור המבול בחורית הוא נֶאֱחִי-מֵאֵל-אל (נ' פתוחה, מ' פתוחה, א' קבוצה, ל' חרוקה, א' סגולה) קוצר בעברית לנח במקום זיאוסודו השומרי או אות־נפשתיס האכדי. גם אדרס היה החר שעליו עמדה התיבת.

חוקי חמורבי שנתגלו בשנת 1902 בשושן הפתיעו בדמיונם לחוקי העברים. אבל אם אפשר לבאר את החוקים האחרים כשאיילה מהחוקים הבבלים-אשורים, איך אפשר לבאר את הדמיון שבין „ספר הברית“ (שמות כ: כג—כג: לג) ובין חוקי חמורבי. מגין ידע משה את חוקי חמורבי, אם משה הוא מיסד את „ספר הברית“? ואם מזמן הכבוש וההתנחלות הוא „ספר הברית“, היתואר שכובשים יקבלו חוקי נכבשים? תשובת המחבר הוא כי משה, כחמורבי לפניו, איחד חוקים עתיקים וחוקים חדשים. „ספר הברית“ הם חוקי האבות, שהעם שכתם במצרים ומשה החיים כמו שהחיה את אלוהי האבות והבטיח לבני ישראל ארץ אבות. משה רק השמיט אותם החוקים שבחוקת חמורבי שלא היה בהם צורך, גם שגה כמה מהם, אבל ביסודם הם חוקי האבות שהובאו מאור. המחבר אינו מקבל את הדעה על ירושה שמית משותפת לבבלים ולאשורים.

גם את אלוהי העברים הביא אברהם מאור. ביהושע כד: ב נאמר בפרוש שאבותיו של אברהם עבדו לאלוהי נכר. אברהם הוא שהכניס את החדוש. אבל כל חדש בישן יסודו. המחבר מגלה את החמר שממנו התפתח האל של אברהם שהיה

במשך הזמן לאלוהי העולם. בשומר היו יותר מחמשת אלפים שמות אלים. בכל עיר היה אל גדול מרכזי. באור היה נאננא, אל הירח, האל הראשי. בודאי שתרח עבדו. גם בחרן עבדו לאל הירח. השם המקביל בצפון סוריה לנאננא אל הירח הוא תרוח. השם תרח הנהו אפוא קצור מן שם האל ואיזה פעל שבא אחריו. אבל אין זכר לדת הירח בחיי אברהם, אף כי חונן על הדת הזאת. אברהם המיר את דתו. הספורים באגדה ובקוראן על שבירת הפסלים מאשרים את העובדה שאברהם היה פעם עובד אלילים.

המחבר סוקר בקצרה את ההיסטוריה של השומרים שהלכו וגעו היאוש מחיי המדינה שהביא לידי דתיות מרוכזת במשפחה. הוא מתאר את הקבורה בבתים שהביאה מצד אחד, להפחתת הציוד של המתים, ומצד שני, להתקרבות בין רוח המת וצאצאיו החיים. בכל בית היה מקדש ובו נמצא מזבח, תור לקטרת ושלחן הפנים, שעליו קרבנות ותבליטי־אדמה של האלים. השלחן היה כנראה, נבדל מכל החדר על ידי יריעה, פרכת. במקדש היה מקום הקבורה. היו שלשה מיני אלים בשומר: האלים הגדולים, הקטנים ואלו המשפחה. האלים הגדולים, שלהם נבנו מקדשים גדולים, זהו את כחות הטבע: שמש, ירח, מים, ארץ, אש, ברק, מלחמה, פריה ומות. האלים מוגבלים כחם על ידי רבויים ושלטונם מוגבל במקום. יש אלים יורדים מגדולתם על ידי מקרים היסטוריים ואחרים עולים במקומם. כך, למשל, עלה מרדוך אל בבל הצעיר על כל אלי בבל כשחמורבי כבש את כל ארץ בבל. אין הגיון בשמים ואין מוסר בשמים. האלים לא היו יכולים להיות מוסריים. רק על ידי מאגיות ושוחד אפשר לפעל על האלים הגדולים. האלים הקטנים מלאו תפקיד מצומצם, כמו אלת הדרכים הגנה על הנוסעים. רק אל הבית הוא המתווך בין האדם והאל הגדול בכל צרכי החיים. בכל החותמות שנמצאו באור מופיע אל קטן, שלו צורת אדם ורק מצנפת קרנים מעידה על אלהותו, והוא המציג את בעל החותם לפני נאננא או לפני נין־גאל אשתו. שמו אינו ידוע, אבל ברור שהוא אל המשפחה. לאלי המשפחה עבדו בכל בית באהבה. אמנם גם הוא לא היה מוסרי, אבל היה אינטימי יותר וקרוב לאדם יותר.

אברהם אפוא עבד גם לאל הירח גם לאל המשפחה. בלכת תרח מאור לחרן לקח אתו את התרפים, הם צלמי אלוהי המשפחה. אבל מכון שאברהם הלך לארץ שאין נאננא שולט בה, עזב את נאננא. אך במקום לקבל את אלוהי המקום, החזיק אברהם באלוהי המשפחה. שם האל לא היה ידוע, כשם שלא היה ידוע שם אל המשפחה באור. בראשונה היה ידוע כאלוהי אברהם, אחיכ כאלוהי כל האבות. הוא נודד עם המשפחה דואג לה ואין לו כל נתינים זולת בני המשפחה. הוא מחוץ למקום מיחוד. אברהם לא המיר את דתו בשלמות. אלוהי אברהם ואלוהי נחור שוים היו (בראשית לא: ג). לא לנאננא אל הירח התכוון לבן כי אם לאלוהי המשפחה. הוא גם האל שהיה לו באור (בראשית טו: ז). אל המשפחה היה יותר רחני ואינטימי מאשר אל המדינה. הוא היה מצומצם אמנם במשפחת אברהם, אבל היה יחיד ומלא את כל התפקידים שהאלים המרוכזים היו ממלאים. הוא חדל להיות המתווך בין

אברהם והאל הגדול, כי אם היה בעצמו המספיק את כל הצרכים. הוא היה מוכשר להתפתח. אף כי אברהם האמין בקיום אלים אחרים עבד רק לאל האחד. במשפחת אברהם היתה מסורת שאין האל מופיע בצורת פסל ומסכה. אמנם בשומר היו פסילים. לכל אלה היו סמלים שבהם יוכר, כנריו. אבל לאלי המשפחה אין סמלים. אברהם לא עשה פסל לאלו גם מפני כך שהפסילים מיוחדים לאלים הגדולים שבמקדשים, ואיך אפשר למשפחה נודדת להקים מקדשים ופסילים, גם מפני שאין אפשרות להציג בפסל אל רבי-עלילות. בודאי היו לאברהם תרפים, אבל כאשר לא התאימו למושגיו החדשים על האלוהים בטלם.

בודאי שהיו מסרות לעברים. בעזרתן ובהשפעת הארץ שאליה בא תפסה מקום ההתפתחות המיוחדת של אל המשפחה לאל אחד. אפשר שהשם המפורש היה ידוע בצפון סוריה או לשכטים שבדרום ארץ-ישראל ומאוב. אולי דרום ערב השפיע קצת. אבל אברהם לא שב לאמונת ערב הדרומית. ובודאי שלא מהשכנים הפוליתאיסטים קבל אברהם אמונת היחוד.

אף כי הספורים על האבות הם מזמן מאוחר, העובדות ההיסטוריות מיוסדות על תעודות כתובות בזמן קרוב למאורעות. מחבר תורת כהנים השתמש בחומר כתוב, לפעמים זר, כמו רשימת מלכי אדום (בראשית לו). הוא השתמש בכרוניקות עתיקות, חוקים, רשימות מקדש, ביחוד באלני-היחוש, המקבילים לרשימות המלכים השומריות. בודאי שלא המציא את רשימת אלני-היחוש. הידיעות שבהן מובנות על ידי הספורים, אבל אי-אפשר לדעתן מתוך הספורים. יסודן בתעודות הכתובות שנתחברו בזמן קרוב לאבות.

ואם תאמר: איך אפשר שתעודה בת הזמן תגיד שאברהם חי 175 ושהוליד בהיותו בן מאה? התרוץ הוא שהיו שני אנשים, אחד ששמו אברם, שבא מאור, השני נבדו או אחרי דורות אחדים, שגם שמו היה אברם, אבל בארץ-ישראל כתבו את שמו אברהם. חיי כל הדורות יחד היו 175. כשם שהושמטו הדורות כאן, כך הושמט בן מיסד אור ושנותיו נוספו על חיי אביו. הנבד נקרא על שם הסב לפעמים גם באור וגם נחור אחי-אברהם היה על שם זקנו. ומה שקרה לאברם—אברהם, קרה גם לשרי — שרה. גם ילדות ישמעאל ויצחק בזקוני אברהם יש לבאר על ידי השמטת הדורות שבאמצע.

זוהי תמצית מן התמצית של הספר המרהיב אברהם. הקורא ימצא בו גם ידיעות מבוססות פרי חקירה רבה, אבל גם סברות מרקיעות שהגן רק פלפול אין תקוה שתתקבלנה על הדעת. בעצם לא הכניס כל ידיעה חדשה מחפירותיו באור שתאשר את היסטוריות אברהם. הידיעות החדשות על הקבורה במקדש ופולחן הבית אינן מספיקות לבאר את ראשית הדת העברית.

אולם אם אין הספר יכול להתקבל כאמת מדעית, יש לו ערך כאנטיתזה כנגד הכחשת היסטוריותו של אברהם. כמה מהדעות התקבלנה על ידי שניים. מסופקני, אם איש יקבל את ההשערה על שני אברם ושתי שרי, אבל רעיונו שהיו דוקומנטים כתובים אפשר שיתקבל. השערותו כי אלוהי המשפחה שבאור היו לה לא תתקבל.

אבל הקשר בין ה' ובין אלוהי אברם, התפתחותו האטית על ידי הנודדים אינם רחוקים מהשכל.

הקורא יכול לחשוב שספרו של וולי הוא פאן באבילוניות חדשה: האלהים הוא אל-אור; החוקים — חוקי אור; היצירה המבול — ספורי אור; מנהגי אברהם — מנהגי אור. אבל שונה הדעה הזאת מפאן-באבילוניות שהיתה רוחות לפנים, בגרמניה ביחוד. ראשית כל, הוא מחשיב את התנ"ך ואינו מקפח זכות העם היהודי. שנית, העם קבל חמר אור בראשית ההיסטוריה. שלישית, יש לפנינו התפתחות הנמצאת בכל עם. וולי הוא אנגלי; מחשיב את התנ"ך ומאמין בהתפתחות. יש בספר כמה פגימות קלות וגם חסרונות עיקריים.

1. בקרת המקרא. הספר סובל הרבה מאמונת המחבר בבקרת המקרא. לו היה המחבר כופר בבקרת המקרא ובקביעת זמני המקורות היה יכול לאמר שמומנים קדומים מאד, מומן האבות, היו תעודות כתובות על משפחת האבות. ולא עוד, העברים עלו על הבבלים בזה שהם רשמו גם ספורים על חיי האבות. הספורים האלה עברו מדור לדור. בזמן מאוחר אספום. אבל הם היו קדושים במדה כזאת שאיש לא העיז לכפור בהם. אמנם יש בספורים כמה דברים בלתי מסתברים, אבל הדוקומנטים נכתבו על ידי עם מאמין בנפלאות. אולם המחבר המאמין בבקרת המקרא מוכרח לאמר שהספורים נכתבו אלף שנה אחרי האבות. מסרת בעל פה ארוכה כזאת בלתי מתקבלת על הדעת. וסוף סוף הוא כופר במקצת גם בבקרת המקרא, המבטלת את הדוקומנטים של תורת כהנים.

2. עברי, ארמי, אמורי, סובארי. המחבר המשער שהיו דוקומנטים כתובים על יחשי המשפחה העברית מבטל בכל זאת את המסורת העברית ומערב את העברים, הארמים, האמורים והסובארים הם החורים. אין כל יסוד לחשוב שיעקב היה ארמי (עמוד 44). „ארמי אובד אבי“ (דברים כו: ה) פרושו יעקב שבא מארץ ארם, כמו שמשוה נקרא „איש מצרי“ (שמות ב: יט) מפני שבא ממצרים. אין צורך לערב את האמורי והארמי (עמוד 44), כי הראשונים הם לפי המסורת בני חם והם הקדימו לבוא לארץ־בבל מהארמים. הסובארים (הם החורים) ואמורי בודאי אינם עם אחד (עמוד 45). כי האמורי קרוב בשפתו לעברי, בשעה שהסובארים אינם שמיים כלל. הוא מזהה את החבירי והארמים (עמוד 45), שאברהם היה, לדעתו, ארמי או אמורי. שממנו התפתח העם העברי (עמוד 50), ואמורים או חורים קרובים בדם לעברים (עמוד 164), ותרז הוא ארמי (עמוד 196) ושפת אוגאריית היא ארמית (עמוד 196). יש פה ערבוביה גדולה. בראשונה הופיעו בבבל האמורים, ששפתם כשפת העברים הקדומה, כמו ששמותיהם מוכיחים. התורה חושבת אותם על בני חם, כי בודאי התערבו עם השומרים שהם בני חם, בני כוש (כיש). אחרי־כך הופיעו החבירי, הם העברים, ששמרו על טהרתם ולא נתערבו בבבלים. תרז ואברם היו עברים שעזבו את בבל הדרומית, את אור, והלכו צפונה, לחרן. אולי רכז השלטון הפולחן על ידי חמורבי גרמו לכך. יש אולי גרעין היסטורי בספור על שבירת האלים וכבשן האש, וקשר להם לנדידת העברים. אחרי־כך הופיעו בבבל קרובי העברים, היינו

שמיים כמותם, הארמים. הם בודאי התפלגו מהעברים כשם שהעברים התפלגו מהעברים. תארמים הופיעו בהיסטוריה אחרי העברים. החזריים הם עם בלתי שמי, שפתם בלתי שמית, שהתפשטו במסופוטמיה, באסיה הקטנה ובארץ-ישראל.

3. מצבה. המחבר כורך יחד את אסור אבני גזית למזבח עם מצבת אבן של יעקב (בראשית כח: יח; לא: מה) בקשר עם מציאת יסוד מזבח מאבנים בלתי גזיות באור (עמודים 47—48). אבל באמת אין כל קשר בין המזבח ובין המצבה.

4. העברים בימי חמורבי. המחבר פוסק שהעברים אינם נזכרים בבבל אחרי רים-סין, היינו שלרגלי המלחמה עזבו את הארץ (עמוד 48). אבל הם נזכרים במכתב חמורבי לסינ-אדינם (עיין אונגנאד, מכתבים בבליים מזמן בית-חמורבי, מספר 26).

5. תרח מוביל הגמלים. מכון שתרח היה מוביל גמלים ומפני טעם זה עזב את אור (עמוד 140) בודאי שחי מחוץ לאור עצמה, והיה בדוי מראשיתו וכל השפעת אור עליו בטלה. ואמנם נראה יותר שמשפחת תרח היתה מחוץ לאור, היינו לא נתישבה עוד, ועקרה מאור כשהחל רדיפות כנגד הגודדים.

6. נשואי קרובים. הטעם שאברהם השיא קרובה ליצחק, כן גם רבקה ויצחק שלחו את יעקב לשאת קרובה אינו אמנם דתי, גם לא לאומי במובן המאוחר, כי אם פשוט אסור נשואי-חוף. והוא ראייה כשראה עשיו שבנות חת לא מצאו חן בעיני אביו ואמו הלך ונשא בת ישמעאל, היינו קרובה מצד האב. ומדוע יחשב המחבר כי בנות חת ובנות כנען היו בדויות ולא עירוניות? הטעם שהציג סיר וולי, הבח של בן כרך לבדוי (עמוד 146), אינו מסתבר כלל.

7. פילגש ואמה. מר וולי, כנראה, ערבב (עמוד 154) את הנתינה (האסירה, שבגרושיהן חייב האב לתת למגורשת חצי נכסי האב לגדל את הבן (חמורבי ס' 137) עם האמה, שבה נוהג דין הגירושים לפני הלידה ואסור הגרושים אחרי הלידה (חמורבי סעיפים 146—147). אין המחבר מבאר מהו הכח המשפטי שהיה לאלוהים, היינו לבית דין, לגרש את האמה כנגד החוק השורר. לפי דעתי, בית דין בטל ארץ ישמעאל ועל ידו היתה האמה כמו שלא ילדה כלל וגרושיה מותרים. לשרה לא היתה עתה כל סכנה שאברהם ישא פילגש, מכיון שכבר ילדה בנים (עיין מאמרי, נשואי אשה ואמה, במנחה לדוד, תרצ"ה, עמוד ס"ג).

8. גנבת האלים. המחבר, המבקש השפעת בבל בחיי האבות, העלים עין מחק בבלי הקשור בגנבת התרפים. יעקב הודיע שכל אשר ימצא אצלו התרפים, שלבן סמן כאלוהים, יומת. מות בעד גנבת קדשים הוא לפי חק חמורבי (סעיף ט'). אותו הדין אנו מוצאים בגנבת גביע יוסף, היינו גנבה מן ההיכל, שהאחים הודיעו שהגנב יומת.

9. אחי-לבן. המחבר מספר שלבן ובניו רדפו אחרי יעקב מפני שעל ידי גניבת התרפים גול מהם את הירושה (עמוד 165). במחילת כבודו טעה המחבר. לא בני לבן רדפו אחרי יעקב, שלהם התביעה על הירושה, כי אם אחי לבן, היינו קרוביו. אפשר שבני לבן (בראשית לא: א) אינם אלא בנים מאומצים שלבן הרמאי ארץ

(1) מין פילגש, מוסקת לשם האלים.

בכוונה, כדי שלא ישאר דבר לבנותיו. לו היו ללבן בנים לא היה שולח את בתו לרעות את הצאן. אמצעי תרמית רגילים היו בנתי.

10. הסימטריה בספור בריאת העולם. המחבר מביא ראייה שספור בראשית הוא שומרי מפני שהקדים את הדשא למאורות (עמוד 69). אולם הוא לא עמד על הסימטריה שבספור. כל היצירה היה בשני מחזורים לפי הסדר שמים (אור, מאורות), אור ומים (רקיע, תנינים), ארץ (דשא וחיות הארץ). ראיתו זאת בשלה (עיין מאמרי „יצירת האשה במקרא“, ספר טורוב, תרצה, עמוד 214).

11. נח. המחבר סובר כי נח הוא קצור מן השם החורי נ־א־ת־מ־א־ל־א־ל (עמוד 175-176). מה שהחסיר המתברר הוא כי השם „נחמו“ — לאל יבאר גם את טעם השם נח — „זה ינחמנו“ (בראשית ה: כט).

12. ספר הברית והשפעת כנען. המחבר מסביר שהדמיון בין „ספר הברית“ חוקי חמורבי מוכיח כי החוקים ותיקים ומומן האבות מפני שבזמן הכבוש וההתנחלות לא היו מקבלים חוקים מנכבשים (עמוד 181). אולם החוקרים סוברים שספר הברית הוא גם מזמן יותר מאוחר, כשבני ישראל השלימו עם הנענים ולמדו מהם חוקיהם. אולם בעצם צדק ש„ספר הברית“ משקיף את חוקי האבות, כמו שהוכיח פרופסור שרנבוץ בספרו תולדות ההלכה, כך א', חלק א', תרצה, עמודים 204-208.

13. פולחן הירח. המחבר מחליט שאין זכר לפולחן הירח בחיי אברהם. (עמוד 232, 237). אבל לצאצאי אברהם, המדינים (בראשית כה: ב) היו שהרונים (שופטים ח: כא כו), היינו צלמי ירח קטנים. כל הזמנים החגים בישראל מסודרים לפי הלבנה. ראש חודש הוא יום קדוש בכל הזמנים. פסח וסוכות מתחילים ביום הכסה, ט"ו לחודש. שבת הוא אחד מרבעי החדש. בזמן איוב היו מנשקים את היד לפה לכבוד הירח (איוב לא: כו—כו). בהר שעליו נתנה התורה הוא טיני, היינו „של סין“, אל הירח. עד היום מרקדים היהודים מול הלבנה ב„קדוש הלבנה“, בודאי שריד מפולחן ירח.

14. ערסא דגדא. בקשר עם הפולחן הביתי שבאור (עמוד 230) יכול היה להזכיר את „ערסא דגדא“ שמזמן התלמוד (סנהדרין כ). בכלל באור ראשית הדת היהודית כתוצאה פולחן מתים אינו חדש.

15. שט ה'. המחבר חושב ששם ה' לא היה ידוע בזמן הקדמון מפני שהיה אל המשפחה וכמו באור כך גם אברהם לא ידע את שמו ויעקב לא ידע את שמו (עמוד 235). אולם ראשית, לא כל המקורות מסכימים שה' לא היה ידוע לפני משה. פתאום שכח המחבר את תורתו בחלקי המקורות. שנית, אם גם נניח שרק משה הכניס את שם ה', הלא ידוע לפני כאל שדי (שמות ו: ג). וזהו גם שם. השם המפורש הוא עתיד מן היה בצורה העתיקה, שהי' השמושית בפתח והי' השניה במקום הי' המאוחרת. מופיע הוא גם בגוף ראשון אהיה כשאלוהים בעצמו המדבר, האל שבו נאבק יעקב לא היה אלוהיו כי אם אל המקום שעצר בעד יעקב לחזר שמה.

16. ה' בדרוס ערב. המחבר חושש, כנראה, לגלוי שם ה' בדרום ערב (עמוד

256). אבל באמת יכול היה להגיד שצאצאי אברהם הביאו את השם שמה (עין מאמרי „ראשית העברים“, תרצ"ח, עמוד 22).

17. מראי מקומות. המחבר הזניח את מראי המקומות. העדרם מורגש. הוא מזכיר, למשל, את אבפילמוס (עמוד 57-58). הקורא יחפץ לדעת איפה אפשר לקרא את דבריו. הוא מדבר על הופעת שם ה' בצפון סוריה, בדרום ארץ-ישראל, במואב; הוא מדבר על השפעת דרום ערב (עמוד 256). הקורא היה מעונין לדעת מקור הידיעות, אבל אין כל מראה מקום.

18. שמועש בהוצאות שנתישנו. המחבר משתמש בפסקיו מחמורבי בהוצאת י'הנס (עמוד 157) והוא התרגום הראשון באנגלית של הזק (1903). הוא מביא את תרגומו של י'הנס למלה מתתם (סעיף 137) usufruct. אולם לנדסברג הוכיח שפירושה „חצי“.

אולם החסרון העיקרי של הספר הוא שהמחבר משתדל לבאר תופעה מפליאה כהופעת היחוד במשפחת אברהם וחוקי התורה והשואתם לחוקי בבל על ידי התמר המצומצם הידוע לו מהחפירות. אמת הדבר שאין אנו יודעים את ראשית העברים, תולדתם ואמונתם. אבל אין זה מרשה לנו לצמצם את הכל לפי המעט הידוע לנו. המסורת השמית בכלל והעברית בפרט, מה שהתלמד מסמן בתור תורת שם ועבר מצד אחד, אישיות אברהם מצד שני הם הם הפועלים העיקריים. אור, נידודת אברהם וכדומה הם רק גורמים ממדרגה נמוכה להופעה הפלאית. „לא ידענו“ אינה ראייה על העדר פעולתם והשפעתם. בארכיאולוגיה לכד אי אפשר לבאר את התופעה ההיסטורית הזאת.

אך למרות הפגיונות הקלות והחסרונות העיקריים, שהזכרתי ושיכולים להזכר, ראוי הספר לידי קריאה ולמוד. הקורא המשכיל ימצא בו חמר ממדרגה ראשונה על אור, חפירותיה ותגליותיה, חיי תרבותה ופולחנה. אולם גם הסברות המרהיבות מעניניות ומרעננות ומעוררות מחשבה. הקריאה בספר מאלפת ומענגת גם יחד, כי לא רק עשירי-תכן הוא, כי אם גם יפה-צורה הוא בשפתו, סגנונו והרצאתו המסברת.

המכון המזרחי, אוניברסיטה דשיקאגו.

זְלִמָן אֶפְשֵׁטִי

(להופעת כתביו בצירוף מבוא מאת י. סימון, תרצ"ח)

מאת י. אובסי

בין חבורת הסופרים, שפעולתם הספרותית חלה באביבה של תקופת התחיה, בוערת באורה המיוחד שלהבתו הנקיה של זלמן אפשטיץ. הוא לא היה מגדולי התקופה, מסוללי הדרכים וממניחי היסודות, והוא לא הכניס לאוצרה משלל בראשית ומבכסי צאן ברזל, אבל הוא היה מנאמני ביתה וממפרשי רוחה המצויינים